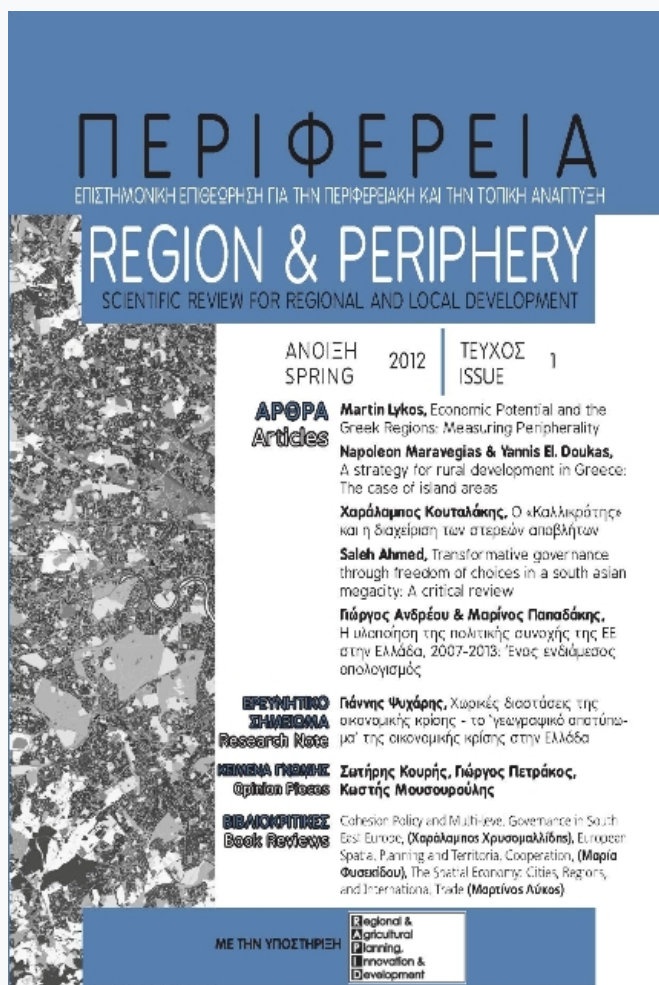

Περιφέρεια

Τόμ. 1, Αρ. 1 (2012)

Περιφέρεια | Region & Periphery

Ο δημοσιονομικός έλεγχος των δαπανών των ΟΤΑ από το ελεγκτικό συνέδριο

Αλκιβιάδης Ρασούλης, Θάνος Χαντζάρας

doi: [10.12681/rp.18543](https://doi.org/10.12681/rp.18543)

Copyright © 2018, Αλκιβιάδης Ρασούλης, Θάνος Χαντζάρας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά-Μη Εμπορική Χρήση 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ρασούλης Α., & Χαντζάρας Θ. (2012). Ο δημοσιονομικός έλεγχος των δαπανών των ΟΤΑ από το ελεγκτικό συνέδριο. *Περιφέρεια*, 1(1), 129–133. <https://doi.org/10.12681/rp.18543>

Ο δημοσιονομικός έλεγχος των δαπανών των ΟΤΑ από το ελεγκτικό συνέδριο

Αλκιβιάδης Ρασούλης, Δικηγόρος

Θάνος Χαντζάρας, Διοικητικός Επιστήμονας

Ο δημοσιονομικός έλεγχος των δαπανών των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης (ΟΤΑ) είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με την έννοια της διοικητικής και οικονομικής αυτοτέλειας που απολαμβάνουν οι ΟΤΑ, όπως προκύπτει και από τα άρθρα 98 και 102 του Συντάγματος, αλλά και από τον Ευρωπαϊκό Χάρτη Τοπικής Αυτονομίας (ΕΧΤΑ). Οι ΟΤΑ, λοιπόν, ως διαχειριστές δημόσιας εξουσίας και δημόσιου χρήματος υπόκεινται στην αρχή της οικονομικής διαφάνειας (αρ. 98 και 102 παρ. 5 Σ.), και στο δημοσιονομικό έλεγχο των δαπανών τους. Αυτός ο έλεγχος μπορεί να διακριθεί σε διοικητικό και δικαστικό, ο πρώτος εκ των οποίων ασκείται από την εκτελεστική εξουσία και τα αρμόδια διοικητικά όργανα, ενώ ο δεύτερος ασκείται από το Ελεγκτικό Συνέδριο (ΕΣ). Το δεύτερο αυτό είδος ελέγχου διακρίνεται με τη σειρά του σε προληπτικό έλεγχο, που πραγματοποιείται πριν την εκταμίευση του δημοσίου χρήματος και κατασταλακτικό, που πραγματοποιείται μετά την εκτέλεση των χρηματικών ενταλμάτων πληρωμής και την είσπραξη των εσόδων.

Στο δημοσιονομικό έλεγχο των ΟΤΑ κεντρική είναι η έννοια της «δημόσιας δαπάνης». Ως δημόσια δαπάνη νοείται η γενόμενη χρησιμοποίηση πιστώσεως για την εκπλήρωση των λειτουργικών δραστηριοτήτων ή σκοπών του Δημοσίου. Η διαδικασία διενέργειας μιας δημόσιας δαπάνης αποτελεί σύνθετη διοικητική ενέργεια και περιλαμβάνει τα εξής στάδια:

- 1) Ανάλυση και αναγνώριση της δαπάνης.
- 2) Έλεγχο της δαπάνης από τις αρμόδιες Υπηρεσίες Δημοσιονομικού Ελέγχου (ΥΔΕ).
- 3) Εκκαθάριση της δαπάνης, από τις ΥΔΕ.
- 4) Εντολή πληρωμής της δαπάνης.
- 5) Πληρωμή της δαπάνης.

Προληπτικός έλεγχος των δαπανών των ΟΤΑ από το ΕΣ

Ο προληπτικός έλεγχος των δημοσίων δαπανών από το ΕΣ προβλέπεται ρητά στο α. 98 παρ. 1 περ. α και β του Σ., σύμφωνα με το οποίο στις αρμοδιότητες του ΕΣ ανήκει μεταξύ άλλων και ο προληπτικός έλεγχος των δαπανών των ΟΤΑ ή άλλων νομικών προσώπων που υπάγονται με ειδική διάταξη νόμου στο καθεστώς αυτό. Ο προληπτικός έλεγχος των δημοσίων δαπανών, σε ό,τι αφορά τους ΟΤΑ εισήχθη για πρώτη φορά με το ν. ΑΥΟΖ/1887, κατά το βελγικό πρότυπο ελέγχου, και έχει διατηρηθεί από τότε μέχρι και σήμερα, με εξαίρεση το διάστημα 1984 – 1989, περίοδο κατά την οποία η αρμοδιότητα είχε μεταφερθεί στις ΥΔΕ του Υπουργείου Οικονομικών.

Η υποχρεωτική ένταξη των ΟΤΑ α' βαθμού στον προληπτικό έλεγχο του ΕΣ ξεκίνησε με το π.δ. 172/1997, από τους τρεις μεγαλύτερου δήμους της χώρας, δηλαδή Αθηναίων, Πειραιώς και Θεσσαλονίκης, και κατόπιν επεκτάθηκε στους δήμους Ηλιούπολης και Περιστερίου με το π.δ. 133/2001. Η πορεία διεύρυνσης του ελέγχου συνεχίστηκε με το ν. 3202/2003, σύμφωνα με τον οποίο ο προληπτικός έλεγχος του ΕΣ περιλαμβάνει όλους τους Δήμους με πληθυσμό άνω των 5.000, ρύθμιση η οποία επιβεβαιώθηκε και στον ν. 3463/2006. Επίσης,

προβλεπόταν η δυνατότητα άσκησης προληπτικού ελέγχου και για τους ΟΤΑ κάτω των 5.000 κατοίκων μετά από αίτησή τους, καθώς και των δημοτικών ή κοινοτικών ιδρυμάτων και νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου στην εποπτεία των οποίων υπαγόntonσαν.

Σε ό,τι αφορά τον προληπτικό έλεγχο των δαπανών των ΟΤΑ β' βαθμού, δημιουργήθηκαν εξαρχής μια σειρά προβληματισμών, οι οποίοι ενισχύθηκαν από το καθεστώς πολυνομίας αλλά και τη βιασύνη που χαρακτήριζε τα νομοθετήματα που σχετίζονται με τη δεύτερη βαθμίδα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης (ΤΑ). Με το ν. 2218/1994, όπως ίσχυσε με τη σχετική τροποποίηση του ν. 2362/1995 προβλέπεται ότι η εκκαθάριση, ο έλεγχος νομιμότητας και η εντολή πληρωμής των εξόδων των Νομαρχιακών Αυτοδιοικήσεων (ΝΑ) ενεργείται από τις Υπηρεσίες Εντελλομένων Εξόδων οι οποίες υπάγονται στο Υπουργείο Οικονομικών. Ταυτόχρονα, όλες οι δαπάνες των ΝΑ υπόκεινται στον κατασταλακτικό έλεγχο του ΕΣ. Ο αποκλεισμός της δεύτερης βαθμίδας της ΤΑ από τον προληπτικό έλεγχο συνιστούσε περιορισμό του άρθρου 98 παρ. 1 περ. α' του Σ, το οποίο επαληθεύτηκε και από τις κρίσεις του ΕΣ, οι οποίες έκαναν λόγο για αντισυνταγματικότητα της διάταξης με την οποία οι ΝΑ εξαιρούνται από τον προληπτικό δικαστικό έλεγχο, καθότι οι δαπάνες των ΝΑ θεωρούνται λειτουργικά κρατικές προεχόντως δαπάνες, και κατά συνέπεια πρέπει να υπόκεινται υποχρεωτικά στον έλεγχο του ΕΣ, χωρίς μάλιστα να απαιτείται η θέσπιση ειδικού νομοθετήματος.

Οι διαδοχικές αυτές διαδικασίες διεύρυνσης του πεδίου του προληπτικού ελέγχου είχαν ως σκοπό την εξάλειψη φαινομένων κακοδιαχείρισης και κακοδιοίκησης των δήμων, εξυγιάνοντας την οικονομική τους διαχείριση, με την παράλληλη διασφάλιση της διαφάνειας και της αποτελεσματικότητας αυτής. Το Συμβούλιο της Επικρατείας έκρινε ότι ο προληπτικός έλεγχος των ΟΤΑ πρώτου βαθμού δεν αντίκειται στο Σύνταγμα, αφού η διαχείριση των τοπικών υποθέσεων του άρθρου 102 τελεί υπό τον περιορισμό του άρθρου 98 παρ. 1 του Συντάγματος και του σχετικού με τις δαπάνες ελέγχου του ΕΣ. Επομένως, ο πυρήνας της αυτοδιοίκησης των ΟΤΑ πρέπει να ερμηνεύεται με γνώμονα αυτή τη συνύπαρξη, επιβεβαιώνοντας τον κεντρικό ρόλο του ΕΣ στον δημοσιονομικό έλεγχο της Διοίκησης, απορρίπτοντας κάθε άποψη που υποστήριζε ότι το ΕΣ, μέσω του προληπτικού ελέγχου, λειτουργεί ως κεντρική δημοσιολογιστική υπηρεσία.

Τελικά, ο ν. 3852/2010 στο άρθρο 275 προβλέπει ρητά ότι πλέον οι δαπάνες όλων των δήμων των περιφερειών, των νομικών τους προσώπων δημοσίου δικαίου καθώς και των κοινωφελών επιχειρήσεων, των επιχειρήσεων ύδρευσης, αποχέτευσης και των δημοτικών ανωνύμων εταιρειών του άρθρου 266 του Κώδικα Δήμων και Κοινοτήτων, ανεξαρτήτως πληθυσμού, υπάγονται στον προληπτικό έλεγχο του ΕΣ. Επισημαίνεται, βεβαίως, η παρ. 17 του άρθρου 282 του εν λόγω νόμου, σύμφωνα με την οποία οι δαπάνες των νέων περιφερειών και των νομικών τους προσώπων δεν υπόκεινται στον προληπτικό έλεγχο του ΕΣ για όλο το διάστημα της εφαρμογής των μέτρων σταθεροποίησης και ανάπτυξης της οικονομίας.

Το άρθρο 277 του ν. 3852/2010 εισάγει τον προληπτικό έλεγχο είσπραξης εσόδων. Περαιτέρω, το άρθρο 27 του ν. 3871/2010, συμπεριέλαβε πέρα όλων των δαπανών και τα έσοδα του Δημοσίου και των ΟΤΑ και των λοιπών τους νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου σε έλεγχο από το ΕΣ, σύμφωνα με τις διατάξεις που το διέπουν και τα διεθνή ελεγκτικά πρότυπα, μη διακρίνοντας ανάμεσα σε προληπτικό και κατασταλακτικό έλεγχο. Ο ασκούμενος από το ΕΣ προληπτικός έλεγχος διενεργείται σε δαπάνες, το κατώτατο ύψος των οποίων προσδιορίζεται με προεδρικό διάταγμα, που εκδίδεται με πρόταση των Υπουργών Οικονομικών και Δικαιοσύνης, ύστερα από τη σύμφωνη γνώμη της Ολομέλειας του ΕΣ.

Κατασταλτικός έλεγχος των δαπανών των ΟΤΑ

Στις αρμοδιότητες του ΕΣ ανήκει και ο κατασταλτικός έλεγχος των δημοσίων δαπανών των ΟΤΑ, καθώς και των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου που ανήκουν σε αυτούς και συνίσταται σε έλεγχο των λογαριασμών των δημοσίων υπολόγων, για την υπαγωγή των οποίων στον κατασταλτικό έλεγχο δεν απαιτείται ειδική νομοθετική πρόβλεψη.

Σε ό,τι αφορά τους ΟΤΑ α' βαθμού, ο ασκούμενος έλεγχος μέχρι το ν. 2539/1997, ήταν καταρχήν συγκεντρωτικός (ο έλεγχος γινόταν στην κεντρική υπηρεσία), καθολικός (όλα τα εντάλματα έπρεπε να ελεγχθούν από τα αρμόδια όργανα του ΕΣ), τακτικός (οι υπόλογοι υπέβαλαν ανά έτος τους λογαριασμούς τους), και αποκλειστικώς κατασταλτικός, αφού ασκείτο μόνο κατόπιν της λήξης του οικείου οικονομικού έτους. Ωστόσο, με τις διατάξεις του νόμου αυτού ο ασκούμενος έλεγχος είναι «κυρίως δειγματοληπτικός, εκτός αν ειδικοί λόγοι επιβάλλουν τη γενίκευσή του, τακτικός ή έκτακτος, ειδικός ή θεματικός, οπότε μπορεί να αφορά περισσότερους Ο.Τ.Α., μπορεί να καλύπτει περισσότερα του ενός οικονομικά έτη, ενεργείται δε κατά κανόνα επί τόπου». Ταυτόχρονα, διευρύνθηκε το αντικείμενο του ελέγχου, ο οποίος δεν επικεντρώνεται πλέον μόνο στα έξοδα του ελεγχόμενου οργανισμού, αλλά περιλαμβάνει και τα έσοδα, τη λήψη των δανείων και την παροχή των εγγυήσεων, τη νομότυπη διαχείριση της κινητής και ακίνητης περιουσίας του, την έγκαιρη και κανονική απόδοση στους οικείους δικαιούχους, των υπέρ τρίτων εισπραττομένων μέσω της ελεγχόμενης διαχείρισεως νόμιμων δικαιωμάτων κ.ά. Με το ν. 3202/2003, ορίστηκε ότι ο κατασταλτικός έλεγχος είναι δειγματοληπτικός, τακτικός (ετήσιος) και επιτόπιος, ενώ ασκείται από Υπηρεσία Επιτρόπου του ΕΣ, ρυθμίσεις που διατήρησε και ο ν. 3463/2006.

Η άσκηση του κατασταλτικού ελέγχου των δαπανών για τους ΟΤΑ β' βαθμού διεπόταν από το ν. 2362/1995, κατά το οποίο «όλες οι δαπάνες των ΝΑ υπόκεινται στον κατασταλτικό έλεγχο του Ελεγκτικού Συνεδρίου σύμφωνα με τις ισχύουσες διατάξεις», και ρύθμιζε για τις ΝΑ ως και για τους πρωτοβάθμιους ΟΤΑ.

Ρυθμίσεις «Καλλικράτη»

Με την παρ. 1 του άρθρου 276 του ν. 3852/2010 ορίστηκε ότι από το ΕΣ διεξάγεται υποχρεωτικά κατασταλτικός έλεγχος των λογαριασμών των δήμων, των περιφερειών και των νομικών τους προσώπων δημοσίου δικαίου, καθώς και των κοινωφελών επιχειρήσεων, των επιχειρήσεων ύδρευσης αποχέτευσης και των δημοτικών ανωνύμων εταιρειών του άρθρου 266 του Κώδικα Δήμων και Κοινοτήτων. Ο έλεγχος είναι ετήσιος, τακτικός και δειγματοληπτικός, εκτός εάν από το δειγματοληπτικό έλεγχο προέκυψαν λόγοι που επιβάλλουν τη γενίκευση του κατασταλτικού ελέγχου και διενεργείται μετά το τέλος κάθε οικονομικής χρήσης ή είναι έκτακτος γενικός ή ειδικός ή θεματικός και συνίσταται στον έλεγχο νομιμότητας και κανονικότητας της διαχείρισης.

Τελικά συμπεράσματα επί των προσφάτων εξελίξεων

Συγκρίνοντας τα δύο είδη ελέγχου παρατηρούμε ορισμένα χαρακτηριστικά που τους διαφοροποιούν. Έτσι, ο προληπτικός έλεγχος είναι επίκαιρος, διότι προλαμβάνεται η εκταμίευση του δημοσίου χρήματος, ενώ κατοχυρώνεται και η ασφάλεια των συναλλαγών με τη βεβαίωση της νομιμότητας της δαπάνης. Ο κατασταλτικός, αντίθετα, ασκείται μετά την παρέλευση μεγάλου χρονικού διαστήματος από την πραγματοποίηση

της δαπάνης κατά τρόπο όπου ελάχιστη απήχηση έχουν οι όποιες κυρωτικές συνέπειές του στην πρόληψη της παράνομης δημοσιονομικής διαχείρισης. Επίσης, ο προληπτικός έλεγχος είναι αποτελεσματικός, γιατί καθιστά ανενεργό το χρηματικό ένταλμα και αποτρέπεται η δαπάνη, ενώ στον κατασταλτικό έλεγχο μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις μπορεί να αποκατασταθούν τα ελλείμματα. Τέλος, είτε με την περίπτωση της συγγνωστής πλάνης του διατάκτη, είτε με την άσκηση αγωγής περί αδικαιολογήτου πλουτισμού σε βάρος του Δημοσίου είτε με την πολιτική απόφαση του Υπουργού που κυρώνεται από τη Βουλή, μπορεί να πραγματοποιηθεί η δαπάνη στα πλαίσια του προληπτικού ελέγχου, ενώ στον κατασταλτικό, σε περίπτωση θανάτου του υπολόγου καταλογίζονται οι κληρονόμοι του (Γέροντας, 2005:205-6&217; Σαββαΐδου, 2009:332-3). Ως εκ τούτου αναδεικνύεται η πρωταρχικότητα της σημασίας της άσκησης προληπτικού ελέγχου.

Με τις νέες ρυθμίσεις του ν. 3852/2010, ο προληπτικός έλεγχος των δαπανών των ΟΤΑ όχι μόνο απαγκιστρώθηκε από το πληθυσμιακό κριτήριο, αλλά πλέον καλύπτει και τους ΟΤΑ β' βαθμού. Πρόκειται για μια επιλογή προς κατεύθυνση της ενίσχυσης της οικονομικής διαφάνειας των ΟΤΑ, με τη διεύρυνση των ελέγχων που αυτοί υφίστανται, και μάλιστα έλεγχο από ένα μηχανισμό που φέρει τα εχέγυα της δικαστικής λειτουργίας. Επιπλέον, η επέκταση του προληπτικού, αλλά και του κατασταλτικού ελέγχου προς όλα τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου και τις επιχειρήσεις που ανήκουν στους ΟΤΑ, σαφώς συμβάλλει σε μια καλύτερη και πιο διαφανή διαχείριση του δημοσίου χρήματος. Το άρθρο 98 του Σ. έδινε σχετική δυνατότητα στο νομοθέτη, ο οποίος όμως δεν την είχε εκμεταλλευτεί έως τώρα. Σημαντική νέα ρύθμιση αποτελεί, επίσης, η πρόβλεψη προληπτικού ελέγχου και των εσόδων, πέρα από τις δαπάνες, από τον αρμόδιο για τον προληπτικό έλεγχο Επίτροπο, αναφορικά με την είσπραξη των νομίμως βεβαιωθέντων χρεών, οφειλών ή προστίμων σε βάρος τρίτων. Πρόκειται για μια ρύθμιση που στοχεύει στην εξασφάλιση δημοσιονομικής διαφάνειας και χρηστής οικονομικής διαχείρισης, ενώ δίνει τη δυνατότητα άσκησης πίεσης στα αρμόδια όργανα προς συμμόρφωση, καθώς και παραπομπής αυτών στην περίπτωση που δε συμμορφωθούν, καθιστώντας τον σχετικό έλεγχο επίκαιρο και αποτελεσματικό κατά τα προηγούμενα.

Ωστόσο, η εισαγωγή του προληπτικού ελέγχου δαπανών είχε δημιουργήσει σοβαρά προβλήματα στους δήμους, λόγω των καθυστερήσεων στις πληρωμές, με τη μη θεώρηση των ενταλμάτων από το ΕΣ. Τα προβλήματα που προέκυπταν συνδέονταν με την ελλιπή ενημέρωση των Επιτρόπων για το νομοθετικό πλαίσιο των ΟΤΑ, τη διαφορετική αντιμετώπιση ομοειδών περιπτώσεων από διαφορετικές Υπηρεσίες Επιτρόπων, τη χρονοβόρο διαδικασία, που οφείλεται στην έλλειψη προσωπικού στα γραφεία των Επιτρόπων, τις πολυήμερες μετακινήσεις των δημοτικών υπαλλήλων στις έδρες των Επιτρόπων, ιδιαίτερα στις νησιωτικές περιοχές, την άρνηση έγκρισης επόμενων χεπ μέχρι την περάτωση του ελέγχου των προηγούμενων που έχουν τυχόν κώλυμα (ΙΤΑ, 2006).

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι, με τη σχετική διεύρυνση των ελεγχόμενων φορέων, τα παραπάνω προβλήματα θα αναμένονταν να επιταθούν, πέρα φυσικά από τα εγγενή οργανωτικά προβλήματα που έχουν οι δικαιοδοτικοί θεσμοί στην Ελλάδα. Ωστόσο, η μείωση του αριθμού των νομικών προσώπων με τη συγχώνευση των δήμων και τη δημιουργία Περιφερειακών Αυτοδιοικήσεων, και με τον περιορισμό του αριθμού των επιχειρήσεων που μπορεί να ανήκουν στους ΟΤΑ, ο παραπάνω κίνδυνος αμβλύνεται. Επίσης, ο ν. 3871/2010 δίδει τη δυνατότητα με προεδρικό διάταγμα να οριστεί κατώτατο όριο για τις δαπάνες που υπόκεινται σε προληπτικό έλεγχο, και ως εκ τούτου να περιοριστεί ο αριθμός αυτών που ελέγχονται, εξορθολογίζοντας σχετικά τις διαδικασίες.

Όστόσο, η μη θέσπιση νομοθετικά αποκλειστικών προθεσμιών άσκησης του προληπτικού ελέγχου, θα συνεχίσει να επιτρέπει υπέρμετρες καθυστερήσεις. Η ανάγκης ενίσχυσης των Υπηρεσιών Επιτρόπων τόσο σε επίπεδο ανθρωπίνου δυναμικού, όσο και σε επίπεδο επιμόρφωσης και εξειδίκευσης στα θέματα των ΟΤΑ φαίνεται επιτακτική. Επίσης, η διαδικτύωση των υπηρεσιών θα επέτρεπε την επιτάχυνση του ελέγχου, και η δημιουργία μιας βάσης ανοιχτής βάσης νομολογίας, θα ελαχιστοποιούσε διαφορετικούς χειρισμούς για όμοια θέματα.

Βιβλιογραφία

- Γέροντας, Α.Χ. (2005), *Δημοσιονομικό Δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ.Ν. Σάκκουλα.
- Θεοχαρόπουλος Λ. (2000), *Η Δημοσιονομική Αυτοτέλεια της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης*, Αθήνα: ΕΔΔΔΔ.
- ΙΤΑ. (2006), *Οι έλεγχοι στους ΟΤΑ: Προτάσεις για τον εξορθολογισμό και την αποτελεσματικότητα του συστήματος*.
- Κουρτής Γ. (1998), *Το Σύνταγμα και η έννοια της τοπικής υπόθεσης δευτέρου βαθμού*, Αθήνα: Το Σύνταγμα.
- Μακρυδημήτρης Α. (2008), *Δημόσια Διοίκηση. Στοιχεία διοικητικής οργάνωσης* (Γ' εκδ.). Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ.Ν. Σάκκουλα.
- Μηλιώνης Ν. (2002), *Ο θεσμικός ρόλος του Ελεγκτικού Συνεδρίου*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ.Ν. Σάκκουλας.
- Μπαλτά Ε.Γ. (2009), *Ο προληπτικός έλεγχος των δημοσίων δαπανών από το Ελεγκτικό Συνέδριο*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Αντ.Ν. Σάκκουλα.
- Σαββαΐδου Κ. (2009), *Οικονομική Διοίκηση και Διαχείριση των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Σαρμάς Ι.Δ. (2006), *Καλύτερο κράτος: η σπατάλη, η διαφθορά και ο σύγχρονος δημοσιονομικός έλεγχος*, Αθήνα: Αντ.Ν. Σάκκουλα.
- Σκανδάμης Ν. (1994), *Ευρωπαϊκό δίκαιο και στοιχεία ελληνικού δικαίου προσαρμογής*, Αθήνα: Αντ.Ν. Σάκκουλα.
- Σωτηρέλης Γ.Χ. (2006), *Η μεταρρύθμιση της τοπικής αυτοδιοίκησης*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Τράκας Κ.Χ. (2011, Ιανουάριος 4). Η δημοσιονομική νομιμότητα του Συντάγματος θεμελιώδης αρχή της διαφάνειας στη διαχείριση του δημοσίου χρήματος. Ανάκτηση Απρίλιος 3, 2011, από [express.gr: http://www.express.gr/news/finance/401120oz_20110104401120.php3](http://www.express.gr/news/finance/401120oz_20110104401120.php3)
- Χλέπας Ν.Κ. (1994), *Η πολυβάθμια αυτοδιοίκηση. Θεωρητικές αναζητήσεις και θεσμικές μεταμορφώσεις*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ.Ν. Σάκκουλα.
- Χλέπας Ν.Κ. (1999), *Η τοπική διοίκηση στην Ελλάδα. Ο διαλεκτικός ανταγωνισμός της αποκέντρωσης με την αυτοδιοίκηση*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ.Ν. Σάκκουλα.
- Χρυσανθάκης Χ. (επιμ.) (2010), *Καλλικράτης: Ο νέος νόμος για την αυτοδιοίκηση και την αποκεντρωμένη διοίκηση*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.